

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

128:3. 2008

ÖVERSIKT

Teorier kring krigets ursprung och orsaker

Av Oskar Sjöström

Greg Cashman, *What causes war? An introduction to theories of international conflict*, New York: Lexington Books, 1993. 360 s.

Barbara Ehrenreich, *Blood rites: origins and history of the passions of war*, New York: Metropolitan Books, 1997. 292 s.

Jeremy Black, *Why wars happen*, New York: New York University Press, 1998. 272 s.

David Livingstone Smith, *The most dangerous animal: human nature and the origins of war*, New York: St. Martin's Press, 2007. 263 s.

En generell tendens i historieskrivningen är att krigsorsaker behandlas utifrån enkla kausala förklaringsmodeller, såsom att ett visst krig orsakats av ekonomiska intressen, haft säkerhetspolitiska motiv eller bedrivits av idealism hos en regim. Oftast framhålls en av faktorerna som Den Avgörande Orsaken, ibland kombineras de alla i ett slags syntes där de tilldelas en varierande grad av betydelse. Ett resultat – omedvetet eller ej – av denna förklaringsstradition blir att krig behandlas som en oundviklig följd av vissa mellanstatliga relationer eller samhällseliga förhållanden. För att förklara ett krig behövs bara komponenterna i de krigförande staternas motiv pekats ut. Detta mekaniska och endimensionella sätt att se på krigsorsaker har i regel gjort historikernas förklaringar besvärande ensidiga. Många krig som inte har kunnat förklaras inom dessa ramar har viftats bort som irrationella. Men krig är ett komplicerat fenomen och de direkta eller ytliga orsakerna endast en del av ett större problemkomplex.

Sedan 1970-talet har det pågått en omfattande och spännande utveckling av teorier kring krigets ursprung och orsaker. Huvudsakligen har denna skett i den angloamerikanska forskarvärlden och har så gott som fullständigt gått de svenska akademierna förbi. Denna omständighet är, anser jag, mycket olycklig. Den här texten är inget försök att presentera någon heltäckande översikt över all den litteratur som utkommit under de senaste tre decen-

nierna, utan snarare en nyckelhålsbild av ett fascinerande forskningsfält som förtjänar uppmärksamhet och borde integreras även i svensk historieskrivning. Syftet är att inledningsvis ytligt redogöra för några av de mest framstående forskningsinsatserna sedan 1970-talet för att sedan närmare presentera fyra böcker som både är representativa för men också avvikande från den allmänna utvecklingslinjen i den här genren.

Generellt kan sägas att utvecklingen har inneburit ett närmande av klassiska historiska förklaringsmodeller till teorier hämtade från vitt skilda discipliner som sociologi, antropologi, psykologi, arkeologi med flera, samt ett mer allmänt eklektiskt tänkande kring och förhållningssätt till ämnet. Ett pionjärverk var den australiensiske historikern Geoffrey Blaineys *The causes of war* (1973) där sociologiska och psykologiska teorier om grupp beteende och individuell perception applicerades på aktörer i konfliktsituationer och mellanstatliga relationer. Blaineys arbete har sedan legat till grund för och inspirerat uppkomsten av en rad forskningsinsatser på området. Exempel på sådana studier är statsvetaren John G. Stoessingers *Why nations go to war* (1974) och historikern A. J. P. Taylors *How wars begin* (1979). Inflytelsesrika verk har också skrivits av de brittiska militärhistorikerna Michael Howard och John Keegan, vars produktiva insatser på området knappast kan förbigås. Howards *The causes of wars* (1983) påvisade nödvändigheten av att ingående studera tidsbundna mentaliteter för att förstå historiska konflikter,¹ och Keegans *The history of warfare* (1993; svensk översättning: *Krig och kultur*, 2003) underströk betydelsen av att studera krig ur ett kulturellt perspektiv och i en tids- och rumslik kontext ofta förbisedd av historiker.

En föga uppmärksamman men intressant eklektisk analysmodell presenterades av den amerikanske statsvetaren Greg Cashman i sin studie *What causes war? An introduction to theories of international conflict* (1993). Av teorier från vitt skilda fält konstruerade Cashman ett analyschema i fem nivåer: individ, grupp, stat, mellanstatlig och internationellt system. Den första nivån utgår från att aggression är en del av människans natur, eller av en viss individs natur, och att denna faktor kan påverka en utveckling mot krig. På gruppnivån handlar det om att förstå hur grupper av individer, till exempel en regering, tänker, handlar och interagerar i en krissituation som kan leda till krig. På den tredje nivån antas att det finns något i vissa statskicks natur som gör dem mer krigiska än andra. En militärdiktatur, för att

1. Howard utvecklade temat i sin bok *The invention of peace and reinvention of war* (2001) som utkom i svensk översättning som *Fred och krig: hur freden uppfanns och kriget återuppfanns*, 2004.

ta en vanligt förekommande trossats, är mer benägen att gå i krig än en demokratisk stat. På den dyadiska eller mellanstatliga nivån är det samspelet mellan två länder som analyseras. Hur staterna väljer att hantera relationerna sinsemellan avgör också om en kris kommer att leda till krig eller inte. På den sista nivån undersöks hur det internationella systemets struktur – med hänsyn till faktorer som maktbalans, hierarkier, status och prestige samt ekonomisk upp- och nedgång – antingen underblåser eller förhindrar konflikter och krig. Nivåerna skall ses som ömsesidigt påverkande faktorer i ett system. Orsakerna till krig finns i samtliga fem nivåer, menar Cashman, och kan aldrig ses fristående från varandra, även om tyngdpunkten för ett visst krigs utbrott kan skifta i tid och rum. Cashmans analysmodell – fastän mig veterligen ännu oprövad i en större empirisk undersökning – borde därför utgöra ett av de skarpaste redskapen som existerar i dag för analys av internationella konflikter. Vad som återstår är givetvis att pröva den i en empirisk studie.

Av ett helt annat slag är den amerikanska journalisten Barbara Ehrenreichs populärvetenskapliga *Blood rites: origins and history of the passions of war* (1997). Ehrenreich tillåter sig i denna tankeväckande bok att ta ut svängarna ordentligt. Hennes syfte är att presentera en teori om vad krig är och varför det är en del av människans tillvaro, en frågeställning som hon inte ansåg sig ha funnit någon verklig förklaring till i akademiska skrifter. Genom ett omfattande forskningsarbete har hon åstadkommit en helt unik och mycket fascinerande teori. Framställningen är också sakligt hållen och underbyggd med en omfattande notapparat. Huvudtesen är att kriget är en relativt ny företeelse i mänsklighetens historia. Under en ojämförligt lång period, omkring 2–3 miljoner år, levde våra stamfäder som asätare på stäppen, och livnärde sig på vad stora rovdjur, i synnerhet kattdjur, lämnade efter sig. Samtidigt var människan själv ett bytesdjur. Risken för att jagas och bli uppäten kallar Ehrenreich "our original trauma". Instinktiva reflexer och beteenden som mörkrädsla, mardrömmar, fobier och känslighet för oidentifierade ljud härrör från vår långa tid som bytesdjur. Relationen till rovdjuren präglades dock inte bara av skräck och fruktan. Våra kadaverätande förfäder stod i stället i ett dubbelt samband med rovdjuren eftersom det var genom dem som människorna fick sin föda. Samtidigt som rovdjuren tog liv gav de även liv. Människorna såg därför upp till rovdjuren och förknippade deras styrka med gudomliga egenskaper. Blodsoffer, menar Ehrenreich, kan ursprungligen ha varit en symbol för hur grupper av flyende människor kan ha nödgats offra

en medlem till ett förföljande rovdjur för att komma undan. Individens offer blev gruppens räddning, samtidigt som ett rovdjur, eller en gudom, blickades. Någon gång för 70 000–90 000 år sedan övergick människan till att leva i ett jägarsamhälle. Det var, menar Ehrenreich, kanske den viktigaste omvandlingen i historien. Bytesdjuren hade själva blivit rovdjur. Under jägarsamhället utvecklade människan avancerade jaktstrategier och dödar tekniker. Dödan- det var dock aldrig en enkel sak för människor, och alltid sammankopplat med starka känslor av obehag och skuld. För att kunna döda måste jägarna ”transformeras” till odjur, till exempel genom att klä och måla sig i skrämmande färger och genom att frammana aggression och mod med extatiska danser och berusningsmedel. En ännu viktigare faktor blev religiositeten. ”Only through the consolidations of religion and ritual”, skriver Ehrenreich, ”could our species sustain its bloody career” (s. 38). När människan blev bofast skedde nästa stora omvandling i mänsklighetens historia. Det var också då som kriget kom att bli en permanent faktor i den mänskliga kulturen, mycket beroende på att de prestigefyllda jägarna kom att utgöra en krigarklass. Och det är där vi står i dag. Krigarna, menar Ehrenreich, är dagens blodsoffer, de som offras för nationens väl precis som våra förfäder för länge sedan offrade åt blodsgudarna för gruppens överlevnad. Hon understryker intressant nog i vilken hög grad lejon, björnar, örnar och andra rovdjur används inom militär och nationell heraldik, och hur soldater kläs i uniformer och särskilda kläder på samma sätt som forntidens offer också kläddes upp i rituellt utstyrsel.

När människan väl intagit rovdjurets roll blev kriget en ofrånkomlig del av det mänskliga samhället. Resan upp genom näringskedjan var mänsklighetens största omvandling, men till ett oerhört pris. Mänsklighetens främsta fiende blev nämligen inte längre andra rovdjur utan hon själv. När kriget väl vunnit plats i samhället och kulturen har det snabbt blivit omöjligt att kontrollera, och varje gång som det förutspåtts försvinna har det transformerats och dykt upp i någon ny form. ”Thus war is in some yet entirely defined sense, a *self-replicating* pattern of behavior, possessed of a dynamism not unlike that of living things” (s. 232). Exakt vad denna abstrakta slutsats innebär är svårt att sätta fingret på och får betecknas som en av bokens få svaga punkter. Ehrenreichs arbete är ändå en av de mest genuina och fascinerande teorierna om krigets ursprung.

Ett framstående men inte särskilt uppmärksammat arbete är den berömda militärhistorikern Jeremy Blacks *Why wars happen* (1998). Black är i första

hand intresserad av processen bakom de beslut som leder till krig. En grund-sats i argumenteringen är att övergången från dispyt till kris och från kris till krig egentligen inte har med själva tvistefrågan i sig att göra, utan om hur situationen upplevs och behandlas. Två skilda regeringar skulle handla olika i samma situation och det finns inget som säger att en given situation oundvik-ligen måste leda till krig i något av fallen. Krig och fred inträffar inte av sig själva utan är resultat av övervägda val.

En nyckel för att förstå hur en regering avgör valet mellan krig och fred är enligt Black att studera beslutsprocessen utifrån begreppet *bellicose attitudes*, vad man på svenska kunde kalla "krigiska mentaliteter" eller "krigslystnad". Krigslystnad skall förstås som en tredimensionell enhet av sinnesstämningar, tankesystem och handlingssätt som påverkar beslutsfattande aktörer; krigs-lystnaden är egentligen allting som gör kompromisser oacceptabla och våld önskvärt. Blacks poäng är i första hand *inte* att krigiska förutsättningar ökar risken för krig; "bellicist elements help explain why some disputes lead to war and others do not, and why, in particular, some rulers and governing elites accept, and even welcome risk, which is important in establishing why particu-lar situations lead to war" (s. 34). Krigslystnaden skall alltså inte tillskri-vas någon förklarande kraft i sig utan snarare ses som ett analysredskap vid studiet av regeringars handlande i situationer av kris och konflikt.

En annan viktig ingrediens i *Why wars happen* är att varje krig måste stu-deras i sin rumsliga och tidliga kontext. Boken är därför kronologiskt upp-delad i sju kapitel som vardera behandlar en begränsad period mellan 1450-talet och 1990-talet och som tar upp vad författaren tolkat som uttryck för krigiska mentaliteter och deras inverkan på den samtida politiken. Black levererar här en bred men ytlig exposé över en lång historisk period med många spännande ingångar för vidare forskning. Den underliggande uppfatt-ningen är att under vissa givna förutsättningar och i ett visst historiskt ögonblick kan krig framstå som en rationell lösning på ett komplext problem för alla typer av regimer, samt att krigslystnad måste undersökas i varje ex-plicit fall för att undvika deterministisk historieskrivning. Varje tids menta-liteter måste begripliggöras innan man kan fastställa några krigsorsaker ef-tersom begrepp som ära och heder, nationella intressen och styrkebalans alla har givits olika värden i olika tider och kulturer. Blacks analysmodell är därför mer dynamisk än den verkar vid första anblicken och öppnar många dörrar inte bara för historiska och militärhistoriska studier utan även för en rad andra discipliner.

Ytterligare en populärvetenskaplig bok som behandlar krigets ursprung är filosofiprofessorn David Livingstone Smiths *The most dangerous animal: human nature and the origins of war* (2007). Såsom titeln avslöjar utgår Smith från att krig är en ofrånkomlig del av människans natur. Ansatsen är att ge den svåra frågan om varför människan ägnar sig åt krig en logisk förklaring genom hypoteser från ett evolutionistiskt perspektiv. Som stöd för sin argumentering har Smith uppåddat en imponerande men inte alltid klart sammanhängande mängd fakta och teorier ur vitt skilda discipliner som biologi, zoologi, psykologi och antropologi, och också citerat friskt ur mer eller mindre kända urkunder och förstahandskällor.

Kärnan i framställningen är att män(niskan) under miljoner års tid utvecklats till en avancerad och krigisk livsform, vars begär efter våld och blodsutgjutelse ligger djupt inristad i de mänskliga generna. Under den konkurrens och kamp om materiella tillgångar såsom föda, territorier och kvinnor som pågick mellan och i grupper av män(niskor) i åtskilliga årtusenden var det en fördel att vara en krigisk man. Förhistoriska rövarband som förstod att slå ihjäl sina grannar och tillskansa sig ägodelar med våld var de som gynnades av evolutionen. Eftersom alla fredliga förfäder trängdes bort kom de krigiska generna att föras vidare till följande generationer. Då de aggressiva exemplaren av vår art var så framgångsrika i att föda sitt släkte blev krigarna sexuellt attraktiva i kvinnornas ögon. Krigarnas fördelar som överlevnadskonstnärer gjorde dem alltså eftertraktade och gav dem företräde till sexuellt umgänge framför fredligare män. "A penchant for war enhanced men's reproductive success", förklarar Smith, "which is why it was selected into our behavioral repertoire" (s. 81). Korsningen av krigiska män och kvinnor som förförts av deras aggressivitet skapade under en väldigt lång tid ett krigiskt människosläkte vars direkta efterkommande är alla de människor som i dag befolkar världen: "our taste for killing [...] was bred into us over millions of years by natural and sexual selection" (s. 161).

En svaghet i Smiths framställning är givetvis att han inte kan förklara varför strävan efter fred och allmän pacifism ändå är bestående fenomen i det mänskliga samhället. Inte heller lyckas han kringgå det faktum att människor i regel har svårt att döda andra människor och att soldater i krig måste drivas in i strid med hjälp av religion, idealism och droger. Kriget, menar Smith, kan människor endast uthärda genom självbedrägeri, och självbedrägeriet är även det biologiskt betingat. Lögnaktiga män, som besitter förmågan att bedra både sig själva och andra, har ur ett evolutionärt perspektiv varit mycket

framgångsrika. Därför har människan även villfarelsen programmerad i generna, och det är denna egenskap som gör att människor kan fås att tro att krig kan vara rättfärdigt och moraliskt. Även andra företeelser, som rädslan för främlingar, är ett resultat av evolutionen. Möten med främlingar har i forntiden ofta lett till ett utbyte av dödliga virus, och därför har det naturliga urvalet gynnat dem som varit misstänksamma eller hatiska mot främlingar eftersom de klarat sig undan epidemier som slagit ut andra. Rädsla och hat mot främlingar har hjälpt till att utmåla "de andra" som annorlunda, farliga och orena och folkmord och etnisk rensning är det logiska resultatet av denna evolution.

Smiths framställning är fylld av tankeväckande teorier, men det populärvetenskapliga framställningssättet gör att generaliseringarna och förenklingarna ibland känns besvärande många. En annan nackdel är att författaren ser krig och aggressivitet som synonyma fenomen. Men är verkligen våldet i krig detsamma som beslutet *om* krig?

Sammanfattningsvis kan sägas att synen på krigets ursprung och orsaker genomgått en väsentlig utveckling de senaste decennierna. Tydligast är inkorporerandet av förklaringsstyper från många olika discipliner, vilket inneburit uppkomsten av ett dynamiskt tänkande kring de här frågorna. Varje krigsutbrott är ett komplicerat problem som aldrig kan begripas med ett enda kausalt samband och måste därför undersökas ur fler än enstaka eller ett par synvinklar. Det är dock ett dystert faktum att historieskrivningen ännu inte tagit någon större notis om den här utvecklingen. Särskilt nedslående är situationen i Sverige. Utmaningen i dag är att omsätta det dynamiska tänkandet kring krig i empirisk forskning.